

BOSHLANG'ICH SINFLARDA SINTAKSIS ELEMENTLARI USTIDA ISHLASH METODIKASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8407736>

Hojiyeva Gulyuz Jamshid qizi

*(Navoiy davlat pedagogika instituti Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti
boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 3-kurs talabasi)*

Kalit so'zlar

Sintaksis, bosh bo'lak, ikkinchi darjali bo'laklar, yoyiq gap, yig'iq gap, uyushiq bo'lak, ajratilgan bo'lak.

Ключевые слова

Синтаксис, главное предложение, второстепенные предложения, расширенное предложение, сложное предложение, связное предложение, отдельное предложение.

Key words

Syntax, main clause, second-order clauses, extended sentence, compound sentence, coherent clause, separated clause.

Biz foydalanayotgan til turli birliklardan, vositalardan iborat. Ularning har biri tilda o'zining muhim xususiyatini bajaradi. Tahlil qilinganda til birliklari ajratiladi, aniqlanadi va izohlanadi.

So'zlarning tildagi muayyan qonun-qoidalar asosida o'zaro birikuvidan so'z birikmasi va gaplar paydo bo'ladi. So'z birikmalari va gaplar o'z qurilishi hamda ifoda mazmuniga ko'ra farqlanadi.

So'z birikmalari va gaplarning qurilishi hamda ifoda xususiyatlarini o'rganuvchi til bo'limi esa sintaksis deyiladi. "Sintaksis" yunoncha "syntaxis" so'zidan olingan bo'lib, "yopishtirish, bog'lash" demakdir.

Boshlang'ich sinflarda sintaksis yuzasidan beriladigan bilimlar amaliy o'rganiladigan va nazariy o'rganiladigan turlarga bo'linadi.

Sintaksis bilimlarni amaliy o'rganish savod o'rgatish davridanoq boshlanadi va to'rtinchi sinfda ham davom ettiriladi. Boshlang'ich sinfda "Darak gap", "His-hayajon gap", "Sodda gap", "Qo'shma gap", "Gap bo'laklari", "Gapning uyushiq bo'laklari", "Undalma" mavzulari nazariy o'rganiladi. Bu mavzular yuzasidan turli mashqlar o'rgatiladi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili darslarining muhim vazifalaridan biri fikrni ifodalashda gapdan ongli foydalanish ko'nikmasini shakllantirish hisoblanadi.

Morfologiya va leksika, fonetika va orfografiya sintaksis asosida o'zlashtirilgani uchun tilni o'rganishda gap ustida ishlash markaziy o'rin egallaydi. Gap nutqning asosiy birligi bo'lib, boshlang'ich sinf o'quvchilari ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ularning muhim kategoriyalarning tilimizdagi rolini gap asosida bilib oladilar. O'quvchilar ona tili leksikasi ham gap negizida egallaydilar. So'zning leksik ma'nosi va uning qo'llanish xususiyatlari so'z birikmasi yoki gapda ma'lum bo'ladi. So'z gapda bir ma'noli bo'ladi (gapdan tashqari bir necha ma'no ifodalash mumkin).

Methodist olim T. G. Ramzayeva boshlang'ich sinflarda gap ustida ishlashni shartli ravishda besh yo'nalishga bo'ladi:

1. Gap haqidagi grammatik tushunchani shakllantirish (til birligi bo'lgan napning muhim belgilarini o'rgatish).

2. Gap strukturasi o'rgatish (so'z birikmasida so'zlarning bog'lanishi ustida ishlash, gapning grammatik asosini, bosh va ikkinchi darajali bo'laklarining xususiyatlari, yopiq va yig'iq gaplar ustida ishlash).

3. O'quvchilarning nutqida gapning maqsadga va ohangga ko'ra turlaridan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.

4. Gapda so'zlarni aniq qo'llash ko'nikmasini o'stirish.

5. Yozma nutqda gapni to'g'ri tuzib yozish, (uni bosh harf bilan boshlash, tinish belgilarini qo'yish) ko'nikmasini shakllantirish.

Ishning bu besh yo'nalishi bir-biriga o'zaro ta'sir etadi va gapning ayrim tomonlarini o'rganish maqsadidagina ularning har biri mustaqil muhokama qilinadi.

Gapni o'rganish va nutqda undan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish o'quvchilarning aniq bilimlarini doimiy kengaytirib, boyitib borishga asoslanadi.

O'quvchi qanday yangilikni bilsa, unda bu yangilik haqida xabar berish ehtiyoji tug'iladi. U o'z fikrini ifodalash uchun qulayroq shakl qidiradi. Demak, aloqa qilish talabidan gapni mukammalroq egallash zaruriyati kelib chiqadi.

"Gap" mavzusi barcha sinflarda o'rganiladi. Gapning belgilari haqidagi bilimlar chuqurlashtirib boriladi. O'quvchilar fikr ifodalovchi nutq birligi-gap xaqidagi elementar tasavvurdan gapning bosh va ikkinchi darajali bo'laklari, gapda so'zlarning bog'lanishi, gapning uyushiq bo'laklarini o'rganishga o'tadilar.

Gap ustida ishlashning boshlang'ich bosqichi savod o'rgatish davriga to'g'ri keladi. Bu davrda o'quvchilar gapning muhim xususiyatlari (fikr ifodalashi, tugallangan ohang bilan aytilishi) bilan tanishadilar. Gapning bu xususiyatlarini bilmasdan turib, so'zlardan gap tuzib bo'lmaydi. Agar o'quvchilar gapning bosh bo'laklarini ajrata olmasalar, gap nutqning yaxlit birligi ekanini bilmaydilar. Ega va

kesim gapning qurilishi va mazmuning asosini tashkil etadi.

Shuning uchun ham savod o'rgatish davrida gapning bosh bo'laklari ustida kuzatish o'tkazish ma'qul.

Gapning bosh bo'laklarini kuzatish bilan o'quvchilar o'z fikrlarini aniq ifodalashga o'rganadilar, ularda nutqdan gapni ajratish ko'nikmasi shakllanadi. Gapni o'rganish me'yoriga qarab uning tarkibiy qismlari, xususan so'z birikmasi haqidagi tasavvur aniqlanadi.

Boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan sintaktik material kam bo'lsa ham, butun o'quv yili davomida, boshqa mavzularga singdirilgan holda, gap ustida ishlab boriladi.

Dasturga ko'ra 1-sinfda o'quvchilarga gap haqida elementar tushunchalar beriladi. Gap tugallangan fikr bildirishi, gap so'zlardan tashkil topishi, uning oxiriga ma'lum tinish belgilari qo'yilishi haqida amaliy ma'lumotlar beriladi.

2-sinfda esa o'quvchilar gap haqida nazariy tushunchalar oladilar. Ular gapdan kim yoki nima haqida aytilganini va u hakda nima deyilganini bildirgan so'zni ajratishga o'rganadilar. Aslida gapning grammatik asosi ustida ishlash mana shundan boshlanadi va bu bosh bo'laklarni o'rganishga muqaddima bo'ladi.

3-sinf gap ustida ishlash yangi bosqichdir. O'quvchilar gapni amaliy o'rganishdan tushuncha sifatida o'rganishga o'tadi. Ular gapning muhim belgilarini bilib oladilar. Bosh va ikkinchi darajali bo'laklarning ta'rifi, ega va kesim terminlari kiritiladi.

Bu sinfda gapda so'zlarning bog'lanishiga katta e'tibor beriladi. O'quvchilar gapning asosi (ega va kesim) ni ajratadilar, ikkinchi darajali bo'laklarni farqlaydilar va gapdagi ikki so'z (hokim va tobe so'zni)ni, so'zlarning grammatik jihatdan, ya'ni qo'shimchalar orqali bog'lanishini bilib oladilar.

4-sinfda uyushiq bo'laklarini o'rganish bilan gap bo'laklari haqidagi bilimlar kengaytiriladi.

Ikkinchi darajali bo'laklarning mohiyatini ochish uchun o'quvchilar gapni tahlil qiladilar va ular qaysi gap bo'lagiga bog'lanib, uni izohlab kelayotganini aniqlaydilar. Ikkinchi darajali bo'laklarning xususiyati gapni yoyish (yig'iq gapni yoyiq gapga aylantirish) jarayonida yaqqol ko'rinadi. Masalan, o'quvchilar Qaldirg'ochlar uchib keldi gapini yozadilar. Fikrni to'liq ifodalash uchun gapga qayerga? va qachon? so'roqlariga javob bo'lgan so'zlarni qo'yish topshiriladi. O'quvchilar bu vazifani bajarib, qaysi gap bo'lagi (ikkinchi darajali bo'lak) fikrni yana aniqroq ifodalaganiga ishonch hosil qiladilar.

O'quvchilarda gapda so'zlarning bog'lanishini aniqlash ko'nikmasini shakllantirish muhim sintaktik va nutqiy ko'nikmalar qatoriga kiradi. So'z

birikmasi gap qismi sifatida ajratiladi va boshlang'ich sinflarni uning muhim belgilari idrok qilinadi. "So'z birikmasi" atamasi darsliklarga kiritilmagan, ta'rifi berilmaydi. Ammo kichik yoshdagi o'quvchilar uning quyidagi muhim belgilarini amaliy bilib olishlari zarur:

1. So'z birikmasi mazmun va grammatik tomondan bog'langan ikki so'z. Masalan, Dunyo xalqlari tinchlik uchun kurashadilar gapida ikki so'z birikmasi bor:

1) dunyo xalqlari; 2) tinchlik uchun kurashadilar.

2. So'z birikmasida bir so'z hokim ikkinchi so'z tobe bo'ladi. Hokim so'zdan tobe so'zga so'roq beriladi, tobe so'z shu so'roqqa javob bo'lgan so'zdir. Masalan, (qanday?) iqtidorli o'quvchilar (qayerga?) to'garakka a'zo bo'ldilar. Ega va kesim so'z birikmasi emas, ular gapning asosini tashkil qiladi.

Gap tarkibida so'z birikmalarni ajratish ko'nikmasi uzoq mashq davomida shakllantirib boriladi. Buning uchun o'quvchilarning so'z birikmasidan bir so'zning boshqa so'zga tobeligini tushunishga qaratilgan mashqlar tizimidan foydalaniladi.

1. Gaplarni yoyish. Buning uchun gapning qaysi bo'lagi yoyishni talab qilishini aniqlash. Masalan, Daraxtlar gullabdi gapini tahlil qilish uchun berilgan ega va kesim (gapning asosi) ajratiladi, daraxtlar qachon gullashini aytish uchun gapga qanday so'zni qo'shish kerak? Bu so'z gapning qaysi bo'lagi bo'ladi? (Ikkinchi darajali bo'lak). U gapning qaysi bo'lagiga bog'lanadi? (tobelanadi?) (Kesimga bog'lanadi) Qachon gullaydi? (aprelda gullaydi) Gapga egani izohlaydigan yana bitta so'z qo'ying. Qanday gap hosil bo'ldi? (Mevali daraxtlar apreldv gullaydi.

2. So'zlar aralash berilgan gapni qayta tiklash. Avval gapning asoslari (ega va kesim) tiklandi (aniqlanadi), so'ng so'roqlar yordamida ikkinchi darajali bo'laklar (so'z birikmalari) "topiladi", tiklanadi. Masalan, Mashinada terimchi, teradi, paxtani.

-Gap kim haqida aytilgan?

(Terimchi haqida, Kim? terimchi)

U haqda nima deyilgan? (Teradi. Terimchi teradi-bosh bo'laklar).

-so'roqlar yordamida so'z birikmasini toping. Nimani teradi?(Paxtani teradi) Nimada teradi? (Mashinada teradi).

Keyin gapda so'zlarning qo'lay tartibi aniqlanadi. (Terimchi paxtani mashinada teradi). Gap ohangi ustida ishlanadi.

3. Uzluksiz (tinish belgilarisiz) matndan gaplarni ajratish. Mashqning bu turi ongli bo'lishi uchun har bir gapning bosh bo'laklarini va so'z birikmalarini ajratish lozim.

4. Gapni tahlil qilish va sxemani tuzish. Gap tahlil qilinayotganda dastlab uning asosi ajratiladi, keyin egani izohlovchi ikkinchi darajali bo'lak, kesimni izohlovchi ikkinchi darajali bo'lak, boshqa ikkinchi darajali bo'lakni izohlovchi ikkinchi darajali bo'lak ajratiladi. Shunday qilib, asta-sekin so'z birikmalari aniqlana boradi.

5. O'qituvchi bergan sxema yoki so'roqlar asosida gap tuzish: kim? kimlarni? Nima qiladi? (Shifokorlar kasallarni davolaydi).

So'z birikmasi ikki yo'nalishda olib boriladi:

- 1) So'z birikmasiga gap ichida gapning tarkibiy qismi sifatida qaraladi;
- 2) So'z birikmasiga predmetning yoyiq nomi sifatida qaraladi, masalan, soat-so'z, oltinsoat, qo'l soat, osma soat, elektron soat-so'z birikmalari.

Shunday qilib, o'quvchilarda gap bo'laklari haqidagi tasavvurni o'stirish gapni o'zlashtirishda yetakchi hisoblanadi. Birichidan, boshlang'ich sinf o'quvchilari gap bo'laklarini ikkita katta guruhga (bosh va ikkinchi darajali bo'laklar)ga bo'linishini o'zlashtiradilar. Bu sinflarda ikkinchi darajali bo'laklar turlarga ajratilmaydi. Gapni o'zlashtirish uchun bosh va ikkinchi darajali bo'laklarning mohiyati ochiladi: bosh bo'laklar gapning grammatik asosini tashkil qiladi, fikr, asosan gapning grammatik asosi orqali ifodalanadi; ikkinchi darajali bo'laklar esa bosh bo'laklarning aniqlovchilik va to'ldiruvchilik vazifasini bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdurahmonov G'. O'zbek tili grammatikasi. -T.: Fan, 1995. - 278 b.
2. Mahmudov N. Ma'rifat manzillari. -T.: Ma'naviyat, 1999.-64 b.
3. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilinig nazariy grammatikasi.
4. Sintaksis. - T.: O'qituvchi, 1995. -232 b.
5. Mengliev B. O'zbek tilining struktur sintaksisi. -Qarshi: Nasaf, 2003.-19 b.
6. Mengliev B., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Qarshi: Nasaf, 2005.-184 b.
7. Ne'matov H., Bozorov O. Til va nutq. -T.:O'qituvchi, 1993.-32 b.
8. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. -T.: O'qituvchi, 1995.-128 b.
9. Ne'matov H., Sayfullaeva R., Qurbonova M. O'zbek tili struktural sintaksisi asoslari. -T.: Universitet, 1995.-55 b.
10. Nurmonov A. Gap haqidagi sintaktik nazariyalar. - T.:Fan,

11. Rasulov R. O'zbek tilidagi holat fe'llari va ularning obligator valentliklari. . - T.: Fan, 1989.-142 b.
12. Sayfullaeva R. Hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplarning formal-funksional talqini. -T.:Fan, 1994. -356 b.
13. Sayfullayeva R.,Mengliyev B.,Boqiyeva G., Qurbonova M.,Yunusova Z.,
14. Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -T.: "Fan va texnologiya", 2009.-414 b.
15. Shahobiddinova Sh. O'zbek tili morfologiyasi umumiylik-xususiylik dialektikasi talqinida. I juz. - Andijon, 1994.-98 b.
16. Qurbonova M. Hozirgi o'zbek tili (sodda gap sintaksisi uchun materiallar). -T.:O'zMU bosmaxonasi, 2002.-117 b.
17. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. -T.: O'qituvchi, 1987.-256 b.